

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНИ**

КОВАЛЮК ОЛЬГА КОСТЯНТИНІВНА

УДК 81'373:159.942=161.2“13”-“15”(043.3)

**ЛЕКСИКА НА ПОЗНАЧЕННЯ ЕМОЦІЙ
ТА ЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ ЛЮДИНИ
В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XIV–XVI СТОЛІТЬ**

Спеціальність 10.02.01 – українська мова

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2020

Дисертацією є рукопис.

Працю виконано на кафедрі філологічних та природничих дисциплін Національного авіаційного університету Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор
Межжеріна Ганна Валентинівна,
професор кафедри філологічних та природничих
дисциплін Національного авіаційного університету

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Гнатюк Лідія Павлівна,
професор кафедри української мови та прикладної
лінгвістики Інституту філології Київського
національного університету імені Тараса Шевченка

кандидат філологічних наук
Пуряєва Наталія Володимирівна,
старший науковий співробітник
відділу історії української мови та ономастики
Інституту української мови НАН України

Захист відбудеться 1 грудня 2020 року о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.172.01 Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4).

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4) та на офіційному сайті установи (<http://www.inmo.org.ua/svr/anons-zaxistiv.html>).

Автореферат розіслано **19** жовтня 2020 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
доктор філологічних наук, доцент

В. І. Ярмак

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЇ

Історико-лінгвістичні дослідження лексичного складу української мови XIV–XVI ст. дозволяють виявити закономірності формування й функціонування різноманітних у семантичному відношенні класів слів. Відокремлене існування української мови, з одного боку, і тривале контактування лінгвоносіїв, що проживали на теренах українських і білоруських земель у складі Великого князівства Литовського, – з другого, позначилися на розширенні тематичного діапазону тогочасного словника. Лексична система XIV–XVI ст. відбиває високий рівень розвитку наукового знання, про що свідчить наявність великих лексико-семантичних і тематичних угруповань адміністративно-територіальних, юридично-правових, податкових термінів, назв посадових осіб, ремісників, одягу, кольору, продуктів харчування тощо. Зміни в жанровій системі української мови XIV–XVI ст., зокрема поява творів світського призначення, активна мовотворча діяльність провідних діячів того часу (Г. Смотрицького, Х. Фіلالета, І. Вишенського та ін.), переклад культових релігійних книг живою народною мовою істотно збагатили словниковий фонд української мови XIV–XVI ст. абстрактною лексикою. Лінгвістичні дослідження засвідчують, що на цей час абстрактна лексика вже була розмаїтою в семантичному плані, містила лексичні одиниці, які вказують на стан, почуття, процес, якість, риси характеру, різні вияви інтелектуального рівня людини, взаємини між особами, народами, поняття етикету. Предметом наукового інтересу слугували загальні тенденції формування етимологічної, семантичної, словотвірної, стилістичної парадигм абстрактної лексики XIV – п. пол. XVII ст. (Л. М. Полюга), функціонування абстрактної лексики у творах Петра Могили (Н. М. Тома), лексеми на позначення форм психічної діяльності та емоційних станів людини в контексті вивчення еволюції української мови XVI–XVII ст. (С. П. Гриценко).

Невід’ємною складовою частиною масштабного корпусу абстрактних слів є емоційна лексика, яка неодноразово слугувала об’єктом дослідження мовознавців. У лінгвокультурологічному плані вивчалися старослов’янські мовні одиниці на позначення емоцій та емоційних станів людини (Т. І. Вендіна); в аспекті експлікації мовної картини світу часів Київської Русі проаналізовано функціонально-стильові параметри лексем, які містили соціально-етичну оцінку людини та водночас характеризували її емоційний стан (Г. В. Межжеріна); описано словотвірну структуру найменувань XI–XIII ст. (Т. В. Сіроштан); репрезентовано етимологічні витoki заявленої групи слів (Ж. Ж. Варбот, В. В. Мартинов, Г. В. Межжеріна, Ю. В. Откупщиков, І. П. Петльова, М. М. Покровський, В. М. Топоров, Т. О. Черниш).

Водночас системного аналізу лексем XIV–XVI ст. на позначення емоцій та емоційних станів людини проведено не було. Частково це пояснюється розпорошеністю мовного матеріалу, оскільки література XIV–XV ст. представлена здебільшого юридичними пам’ятками (актами, грамотами, скаргами, заповітами тощо), у яких такі слова траплялися спорадично. Передусім нас цікавить здатність абстрактної лексики виражати стан людини, її

почуття, емоційний процес, якість і пов'язані з цим риси характеру. **Актуальність** дослідження визначена необхідністю аналізу емоційної лексики як цілісного лексико-семантичного поля з акцентом на реконструкції семантики його конститuentів. Лексеми на позначення емоцій та емоційних станів людини, виражені іменниками (*боязнь, васнь, жестосердіє, попудливість, радість*), прикметниками (*гнѣвоаяростный, окрутный, свирѣпий*) та дієсловами (*веселитиса, возбѣситися, страждати, трепетати, фрасовати*), вирізняються показовою функціональною активністю, розгалуженою семантичною структурою, словотвірною продуктивністю й виразною валентністю порівняно з прислівниками. У своїй сукупності такі мовні одиниці утворюють цілісне лексико-семантичне поле в лексичному фонді української мови XIV–XVI ст., а тому заслуговують на висвітлення власної семантичної історії з особливою увагою до семантичної структури.

Зв'язок дисертаційної праці з науковими програмами, планами, темами. Напрямок дисертації пов'язаний із комплексною науковою проблемою кафедри філологічних та природничих дисциплін Національного авіаційного університету “Функціонально-когнітивна і прагматична єдність інноваційних процесів у галузі філологічних та природничих наук” (протокол № 11 від 30 серпня 2018 р.). Тему кандидатської дисертації затверджено вченою радою Національного авіаційного університету (протокол № 2 від 22 лютого 2018 р.).

Мета дослідження – простежити семантичну еволюцію, реконструювати семантичну структуру, виявити функціонально-стилістичні особливості лексем на позначення емоцій та емоційних станів людини, засвідчених писемними пам'ятками XIV–XVI ст.

Досягнення поставленої мети вимагає розв'язання таких **завдань**:

- 1) виявити максимально повний склад іменників, прикметників, дієслів на позначення емоцій та емоційних станів людини в староукраїнських писемних пам'ятках XIV–XVI ст.;
- 2) уточнити першу фіксацію лексем у текстах XIV–XVI ст.;
- 3) реконструювати семантичну структуру лексем, простежити історію розвитку значень з урахуванням їхніх етимологічних витоків;
- 4) визначити жанрову диференціацію та функціонально-стилістичні особливості лексем, встановити загальну структуру й описати структурно-семантичні зв'язки всередині лексико-семантичного поля “емоції та емоційні стани людини”;
- 5) з'ясувати подальшу долю слів XIV–XVI ст. у сучасній українській мові.

Об'єкт дослідження – іменники, прикметники, дієслова на позначення емоцій та емоційних станів людини в староукраїнських писемних пам'ятках XIV–XVI ст.

Предмет наукового аналізу – семантичні й функціонально-стилістичні особливості лексем, які номінують емоції та емоційні стани людини в українській мові XIV–XVI ст.

Джерелом матеріалу слугують рукописні (Псалтир XIV ст., Лаврське Євангеліє XIV ст., Кам'яно-Струмилівське Євангеліє 1411 р., Четья

Мінея 1489 р., Апостол XV ст., Новий Завіт у перекладі В. Негалевського 1581 р. тощо) і друковані (“Акты, относящиеся къ истории Западной Россіи”, “Архивъ Юго-Западной Россіи”, грамоти XIV–XVI ст., “Луцька замкова книга 1560–1561 pp.”, Пересопницьке Євангеліє 1556–1561, “Ключ царства небесного” Г. Смотрицького, “Книжка” І. Вишенського, “Апокрифи і легенди з українських рукописів”, “Буквар” І. Федорова тощо) пам’ятки XIV–XVI ст. До аналізу залучено церковнослов’янські тексти української редакції. Поза розглядом залишаються твори, написані латиницею, як такі, що вимагають окремої уваги. Додаткове джерело матеріалу – історичні, етимологічні, тлумачні, діалектні словники. У 196 пам’ятках виявлено понад 8 тис. уживань лексем на позначення емоцій та емоційних станів людини.

Теоретико-методологічну базу дослідження становлять наукові праці, присвячені історії української мови, її походженню та періодизації (Л. Л. Гумецька, В. В. Німчук, І. І. Огієнко, В. А. Передрієнко, Г. П. Півторак, В. М. Русанівський, В. Г. Скляренко, І. П. Чепіга, Ю. В. Шевельов та ін.), праці зі структурної, зокрема польової, лінгвістики, у яких представлено основні засади структурної організації лексики (Ш. Баллі, О. В. Бондарко, Л. М. Васильєв, А. М. Кузнецов, Е. В. Кузнецова, В. В. Левицький, Ф. О. Нікітіна, М. М. Покровський, О. О. Потєбня, А. А. Уфімцева, Ф. П. Філін, Г. С. Щур та ін.). Методологічною основою дослідження є досвід вітчизняних лінгвістів в осмисленні семантичних відношень між лексичними одиницями, що репрезентують різні періоди історії мови: праслов’янський (І. М. Нечитайло), давньоруський (Г. В. Межжеріна, В. В. Німчук, В. І. Невоїт, О. В. Прискока, В. Ю. Франчук), власне український (Г. В. Войтів, Г. В. Воронич, Л. П. Гнатюк, В. Й. Горобець, Д. Г. Гринчишин, В. В. Денисюк, Г. М. Дидик-Меуш, Т. І. Крехно, Г. М. Наєнко, Е. І. Огар, І. Й. Ощипко, Т. Б. Пиц, Л. М. Полюга, Н. М. Пуряєва, О. О. Тараненко, М. Л. Худаш, П. П. Чучка, С. А. Яценко).

Методи дослідження. Специфіка об’єкта дослідження, мета й конкретні завдання дисертації зумовили застосування низки методів. Описовий метод реалізовано для реєстрації, систематизації, інтерпретації лексичного матеріалу, порівняльно-історичний – для внутрішньої та зовнішньої реконструкції слів, структурний – для моделювання лексико-семантичних груп і побудови комплексного лексико-семантичного поля, зіставний – для порівняльної характеристики семантичного обсягу мовних одиниць. Використано елементи кількісно-статистичного аналізу для визначення ядерних і периферійних конститuentів, компонентного аналізу для встановлення семантичної структури лексем, контекстуального аналізу для з’ясування екстра- й інтралінгвальних чинників формування лексичного складу, уточнення семантики слів.

Наукова новизна. Дисертація є першою спробою системного аналізу лексики на позначення емоцій та емоційних станів людини в староукраїнських пам’ятках XIV–XVI ст. Уперше встановлено максимально повний склад іменників, дієслів, прикметників заявленої семантики в лексичній системі української мови XIV–XVI ст.; уточнено нижню хронологічну межу фіксації лексичних одиниць у текстах XIV–XVI ст.; з’ясовано шляхи формування та

розвиток семантики аналізованих лексем; реконструйовано семантичну структуру лексем; описано семантичні та функціонально-стилістичні характеристики лексичних одиниць; проаналізовано структурно-семантичні зв'язки всередині лексико-семантичного поля “емоції та емоційні стани людини”; простежено долю досліджуваних мовних одиниць у лексичній системі сучасної української мови.

Теоретичне значення дисертації полягає в поглибленні знань про основні принципи й підходи до вивчення мовних одиниць у діахронічному аспекті, зокрема іменників, дієслів, прикметників на позначення емоцій та емоційних станів людини. Встановлення повного складу емоційної лексики є внеском у реконструкцію лексичного корпусу українських писемних пам'яток XIV–XVI ст. Отримані результати сприятимуть розв'язанню теоретичних питань історичної лексикології української мови (характер структурно-семантичних зв'язків усередині лексико-семантичного поля, шляхи розвитку семантичної структури лексеми в давні періоди, функціонально-стилістичне співвідношення ядерних і периферійних лексем тощо).

Практичне значення праці полягає в тому, що матеріали дослідження можуть знайти застосування в подальшому вивченні історії української мови, у процесі читання теоретичних і практичних курсів з лексикології, семасіології, українознавства, історії української мови. Окремі висновки та спостереження мають значення для розробки класифікацій емоцій та емоційних станів людини в психології. Реконструкція семантичної структури лексем, уточнення нижньої хронологічної межі їх фіксації в текстах XIV–XVI ст. стануть у пригоді в лексикографічній практиці, насамперед під час укладання історичних словників української мови.

Особистий внесок здобувача полягає в тому, що відбір і систематизацію мовних одиниць, реконструкцію семантичної структури, дослідження структурно-семантичних зв'язків у межах парадигматичних угруповань, лінгвістичний аналіз функціонально-стилістичних особливостей лексем здійснено самостійно. Результати дослідження є наслідком власних спостережень й узагальнень автора. Усі статті з теми наукової роботи опубліковано дисертантом одноосібно.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження оприлюднені протягом 2015–2020 років у доповідях на 11 наукових конференціях: X Міжнародній науковій конференції “Мова як світ світів: граматики і поетика текстових структур” (Київ, 5–6 листопада 2015 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції “Традиційна культура України ХХІ століття як складова культурної політики: сучасний стан, загрози, перспективи” (Київ, 21 жовтня 2016 р.); III Міжнародній науковій конференції “Українська мова і сфера сакрального” (Чернівці, 20–22 жовтня 2016 р.); VII Всеукраїнській науковій конференції “Сучасні орієнтири філологічної науки” (Херсон, 24–25 листопада 2016 р.); XI Міжнародній науково-практичній конференції “Мови і світ: дослідження та викладання” (Кропивницький, 23–24 березня 2017 р.); Міжнародній науково-теоретичній конференції “Граматики читання – IX” (Вінниця, 25–26 квітня 2017 р.); Міжнародній

конференції “XVIII Сковородинівські читання” (Переяслав-Хмельницький, 5–7 жовтня 2017 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції “Лінгвістичний і лінгводидактичний дискурсивний простір: здобутки і перспективи” (Київ, 12–13 жовтня 2017 р.); XI Міжнародній науково-практичній конференції “Науково-методичні проблеми мовної підготовки іноземних громадян” (Київ, 24–25 квітня 2018 р.); XII Міжнародній науково-практичній конференції “Світові виміри освітніх тенденцій: науково-методичні проблеми мовної підготовки іноземних громадян” (Київ, 18 квітня 2019 р.); X International Scientific and Practical Conference “Topical Issues of the Development of Modern Science” (Sofia, 4–6 June 2020), а також на VI Міжнародному науковому семінарі “Концептуальні проблеми функціонування мови в полікультурному просторі” (Мелітополь, 30 березня 2017 р.) та Міжнародному симпозиумі “Гуманітарний дискурс мультикультурного світу: наука, культура, комунікація” (Київ, 27 квітня 2018 р.).

Публікації. Теоретичні та практичні результати дисертації викладено в 11 одноосібних статтях, з-поміж яких 3 надруковані в наукових фахових виданнях України, 3 – у наукових фахових виданнях України, які входять до наукометричних баз даних (Google Scholar, РИНЦ, DOAJ, Index Copernicus, SMM, WorldCat, BASE), 2 – у закордонних наукових виданнях, 3 – у матеріалах міжнародних конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів та висновків до них, загальних висновків, списку використаних джерел (196 писемних пам’яток XIV–XVI ст.), списку використаної літератури (280 позицій), реєстру слів (207 мовних одиниць). Загальний обсяг дисертації – 278 с., із них основного тексту – 189 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність вивчення лексики на позначення емоцій та емоційних станів людини в українській мові XIV–XVI ст., сформульовано мету й завдання, з’ясовано об’єкт, предмет та джерельну базу, теоретико-методологічну платформу й основні методи дослідження, визначено наукову новизну, практичне значення роботи.

У першому розділі “**Науково-теоретичні засади дослідження лексики на позначення емоцій та емоційних станів людини в українській мові XIV–XVI ст.**” здійснено аналіз поняттєво-категоріального апарату дослідження, подано огляд рукописних та друкованих писемних пам’яток зазначеного періоду, висвітлено роль мовотворчої діяльності давніх авторів у процесі становлення та розвитку української мови XIV–XVI ст., з’ясовано значення міжмовних контактів для формування словникового фонду.

Виявлені в староукраїнських писемних пам’ятках XIV–XVI ст. питомі та запозичені мовні одиниці позначаємо терміном “лексеми на позначення емоцій та емоційних станів людини”. До вказаного корпусу слів входять ті

найменування, денотативне значення яких передає поняття про емоції та емоційні стани людини. У таких лексемах емоційний компонент міститься внутрішньо, тобто є постійним і невід'ємним елементом семантичної структури, незалежно від ситуативно-контекстуальних умов.

Жанрово-стильова представленість текстів XIV–XVI ст. зумовлена історико-культурними й суспільно-політичними факторами окресленого хронологічного зрізу. Якщо література XIV ст. обмежена текстами переважно юридичного змісту (грамотами, статутами, скаргами, актами, заповітами тощо), то українська писемність XVI ст. широко представлена джерелами різного жанрового спрямування (діловими, релігійними, історичними, полемічними, поетичними творами). Важливим чинником в історії української мови досліджуваного періоду є переклад культових релігійних книг живою народною мовою, яка слугувала своєрідним каталізатором подальшого розвитку й унормування літературно-писемної традиції. Завдяки творам Г. Смотрицького, Х. Фіلالета, І. Вишенського та інших культурних діячів словниковий фонд української мови істотно збагатився значною кількістю лексичних новотворів.

Існують різні погляди щодо вибору терміна на позначення мови пам'яток, написаних кирилицею на українсько-білоруських землях у XIV–XVI ст. Із огляду на те, що в науковій літературі для називання мовно-писемної традиції вказаного періоду паралельно функціонують терміни “староукраїнська мова” (Л. Л. Гумецька, В. М. Мойсієнко, В. А. Передрієнко, Г. П. Півторак, В. М. Русанівський), “давньоукраїнська мова” (Ю. В. Шевельов), “західноруська мова” (Л. Л. Гумецька, В. М. Русанівський) тощо, визначення яких донині залишаються дискусійними, ми використовуємо загальний, позбавлений додаткових відтінків термін “українська мова” для позначення мови досліджуваних рукописних джерел і стародруків. Церковнослов'янські тексти, які зазнали української редакції, та оригінальні кириличні твори кваліфікуємо як староукраїнські пам'ятки. Для номінації української мови XIV–XVI ст. послуговуємося терміном “писемно-літературна”, або “літературно-писемна”, мова, який свідчить про її літературний ранг. Для літературних мов на етапі формування та становлення закономірним явищем є певна невпорядкованість мовних елементів. У групі слів на позначення емоцій та емоційних станів людини варіативність представлена досить широко, що пов'язуємо з орфографічною традицією, мовними уподобаннями давніх авторів, територіальною зумовленістю, іншомовними впливами, жанрово-стильовою спрямованістю текстів. У межах нашого дослідження найповніше представлені фонетичні варіанти (*гнѣвъ* – *гневъ* – *гнивъ* – *гнівъ*, *тревога* – *трывога* тощо). Хоча в цьому випадку немає порушення загальної цілісності слова, функціональна активність у них різна: одні (*гнѣвъ*, *васнь*) фігурують часто, інші (*гневъ*, *трывога*) – зрідка. Водночас трапляються морфологічні варіанти, до яких відносимо стягнені й нестягнені прикметникові форми (*злый* – *золь*, *радыи* – *радъ*, *гневный* – *гневень*, *лютый* – *лют*), лексеми з паралельними інфінітивними суфіксами (*пожаловати* – *пожаловать*, *посрамити* – *посрамить*), постфіксами (*каятисѧ* – *каятись*) тощо.

Значний вплив на мовну ситуацію справило приєднання українських земель до Великого королівства Литовського. Церковнослов'янська мова втрачала свою виразність із притаманними їй рисами високого стилю, спрощувалася, вбирала в себе народно-розмовні риси. Білоруські та північноукраїнські мовні елементи проникають і в пам'ятки релігійного змісту, і в канцелярсько-ділові папери (Д. Д. Павловець, Г. П. Півторак, О. В. Прискока, В. Ю. Франчук).

Постійна взаємодія на східнослов'янському мовному ґрунті двох культурних традицій (південнослов'янської й східнослов'янської) спричинила проникнення в український лексикон XIV–XVI ст. значної кількості церковнослов'янзмів (*злопомнѣніє, презирати, срамъ, страждати* тощо), які виступають одним із лексичних способів стилізації в староукраїнських текстах. Вони, як правило, репрезентують високий стиль, якому притаманні урочистість, піднесене звучання, емоційно-експресивне навантаження. Подеколи наявність церковнослов'янзмів у староукраїнських пам'ятках напям'яту залежала від стильової манери автора. Так, наприклад, І. Вишенський продовжував використовувати церковнослов'янські слова, незважаючи навіть на тогочасну тенденцію перекладати культові релігійні книги живою народною мовою.

Тривале перебування українських земель у складі різних політичних утворень зумовило входження в український словниковий фонд XIV–XVI ст. іншомовних одиниць, які здебільшого репрезентували сферу конкретної лексики. Абстрактних слів процес запозичення торкнувся меншою мірою. Досліджуване угруповання на позначення емоцій та емоційних станів людини містить запозичення з польської (*васнь, хрпъ, попудливість* тощо), чеської (*окрутность, ганьба* тощо), німецької (*фрасунокъ* тощо) мов. Щоправда, богемізми та германізми потрапляли в український лексикон за посередництва польської мови.

У другому розділі “**Методологічні засади дослідження лексики на позначення емоцій та емоційних станів людини в українській мові XIV–XVI ст.**” проаналізовано теоретико-методологічні аспекти історико-лінгвістичних досліджень, охарактеризовано основні принципи й підходи до вивчення мовних одиниць на позначення емоцій та емоційних станів людини, розглянуто центральні положення структурної організації лексики, описано семантичні процеси, які мали місце в зазначений період, окрему увагу приділено лексичній синонімії та стилістичним фігурам.

Оскільки аналіз мовного матеріалу передбачає осмислення взаємозв'язку мовної системи та емоційної сфери людини, пріоритетним є методологічний принцип антропоцентризму. Реконструкція семантики лексем на позначення емоцій та емоційних станів людини в українській мові XIV–XVI ст. потребує залучення насамперед описового, порівняльно-історичного, зіставного та структурного методів. Лінгвісти неодноразово звертали увагу на зміст термінів “метод”, “методика”, “методологія” (В. А. Глущенко, Ю. С. Степанов, Ю. О. Карпенко), особливості застосування описового, порівняльно-історичного (Ю. О. Карпенко, А. С. Зеленько, М. П. Кочерган, І. М. Нечитайло, О. О. Селіванова) методів, методики компонентного та кількісно-статистичного

аналізу (М. П. Кочерган, В. В. Левицький, О. Д. Огуй, В. І. Перебийніс, Й. А. Стернін), важливість дотримання методологічного принципу історизму (О. І. Іліаді, О. С. Мельничук, І. Й. Ощипко, М. М. Пешак, Т. О. Черниш).

Описовий і структурний методи допомогли систематизувати картотеку прикладів, зафіксованих у староукраїнських рукописних пам'ятках і стародруках XIV–XVI ст. У процесі реконструкції лексичних значень давніх слів враховано мовно-культурний контекст епохи, що цілком закономірно спонукало до залучення порівняльно-історичного методу. Наукове осмислення семантичної історії лексем на позначення емоцій та емоційних станів людини передбачало їх зіставлення зі словами в споріднених мовах і діалектах. Оскільки діалектні матеріали залишаються найбільш консервативною частиною словникового складу, дослідження таких лінгвістичних фактів дає можливість відстежити лексичні значення, які свого часу вийшли за межі літературної мови.

Звернення до наукових розвідок із польової лінгвістики (Й. А. Стернін, Л. М. Васильєв, А. М. Кузнецов, М. М. Покровський, А. А. Уфімцева, Г. С. Щур) дозволило з'ясувати вузлові питання структурної організації лексики, відповідно до яких 207 найменувань об'єднано в межах лексико-семантичного поля “емоції та емоційні стани людини”, яке моделюють менші парадигматичні угруповання. Урахування частиномовного статусу зафіксованих слів і залучення лінгвальних та екстралінгвальних параметрів у процесі систематизації виявлених лексем дало змогу сегментувати відібраний мовний матеріал на дев'ять лексико-семантичних груп, а саме: “радість, задоволення”, “хвилювання, тривога, неспокій”, “нервове збудження, роздратування”, “смуток, туга”, “збентеження, сором'язливість”, “зневага”, “здивування”, “каяття”, “відраза, огида”. У межах змодельованих парадигматичних угруповань виокремлюємо ядерні (*радость, страхъ, боязнь, гнѣвъ, горе* тощо) й периферійні (*васнь, озлобленіє, сетовати, трепетати, утѣха, фрасовати(ся), шидеръство* тощо) конституенти. На позначення явища епізодичного відбиття в давніх писемних пам'ятках лексеми або одного з її значень послуговуємося запропонованим Г. В. Межжеріною терміном “реверберація”.

Одним із шляхів розвитку семантичної структури слова в українській мові XIV–XVI ст. було її розширення, або ускладнення. Розширення семантичного обсягу аналізованих лексем здійснювалося за рахунок появи нових значень. Найчастіше семантичний розвиток слів на позначення емоцій та емоційних станів людини проходив шлях від конкретного значення до абстрактного. Лексичні значення з високим рівнем абстрактності виникали переважно завдяки метафоричним або метонімічним перенесенням. Так, внутрішній зміст слова *боязнь* співвідноситься зі значенням “бити”, лексеми *жаль* – із семантикою “колотити, жалити, біль, торттури, смерть”, лінгвоодиноці *соромъ* – з вихідним значенням “турбота, досада, образа; мука, біль”, іменника *страхъ* – із семантикою “ціпеніти, твердіти; загрожувати”, мовної одиниці *гнѣвъ* – з давнім значенням “розпалювати, вогонь”, номінатива *горе* – з етимологічним значенням “горіти”, субстантива *печаль* – із конкретним

значенням “пекти”. Згодом відповідні слова почали семантизувати емоції та емоційні стани людини.

Розвиток і становлення семантичних структур деяких слів відбувався також шляхом спрощення й переінтеграції значень. Наприклад, упродовж XVI – п. пол. XVII ст. лексема *бѣда* функціонувала зі значеннями “біда, лихо, нещастя, горе”, “турбота, клопіт”, “кривда, зло”, “труднощі, нестаток, злидні”, “(важкі, обтяжливі обов’язки) тягар”, “бідність, убогість”, “душевні страждання, викликані горем, лихом; біда, горе”, а на сучасному етапі лексикографи закріплюють за мовною одиницею *біда* лише два значення (“нещаслива пригода, подія, що завдає кому-небудь страждання; нещастя, лихо”; “провина, шкода”).

Переінтеграція значень є результатом значеннєвого розвитку семантичної структури іменника *гроза*, яка впродовж XIV–XVI ст. демонструє такі зміни: спрощення (втрачається лексичне значення “явище природи”), переінтеграція (пряме номінативне значення “страх, тривога, перестрах” стає похідним), ускладнення (виникає нове значення “карність, суворість, дисципліна”, яке в результаті стає прямим номінативним). Словник української мови XVI – п. пол. XVII ст. засвідчує повторну переінтеграцію значень семантичної структури цього іменника. Зокрема, семантичне наповнення “суворість; кара, мука” втрачає статус прямого номінативного значення, а нове значення “те саме, що загроза (гроженя)” функціонує як основне. Протягом наступних століть семантична структура лексеми *гроза*, очевидно, зазнавала нових змін, про що свідчить сучасний семантичний зміст відповідного іменника (“трім і блискавка з дощем або градом, що перев. супроводяться великим вітром”, “бурхливі події, що відбуваються в суспільстві”, “лихо, небезпека, катастрофа і т. ін., що загрожує кому-небудь”, “те, що викликає, наводить страх, жах”), зафіксований новітніми лексикографічними джерелами.

Характерним для досліджуваного періоду було одночасне співіснування тотожних за значенням слів, що спричиняло поступове послаблення функціональної активності одного з них. Так, скажімо, запозичене з польської мови слово *васнь* “гнів” і питомий відповідник *гнѣвъ* упродовж XVI ст. паралельно вживалися в різножанрових писемних пам’ятках (“маючи <...> з да(в)ных часо(в) *гни(в) и васнь*” – *1583, Актова книга Житомирського міського уряду), як результат – загальновідомою стає лише мовна одиниця *гнѣвъ*, яка згодом витіснила номінатив *васнь* на периферію лексичної системи. У певні хронологічні періоди в семантичній структурі близьких синонімів могли з’являтися значеннєві й стилістичні відтінки, які зумовлювали різні сфери їхнього вживання.

Поєднання в одному контексті синонімічних (ампліфікація) або спільнокореневих (тавтологічні конструкції) лексем відповідало стилістичним канонам тогочасної писемної традиції. Такі стилістичні фігури використовувалися в текстах полемічного, наукового й конфесійного спрямування насамперед у випадках, коли необхідно було деталізувати якості кого- або чого-небудь, глибше розкрити певні процеси, подати їхню всебічну характеристику.

У третьому розділі “Семантико-стилістичні особливості ядерних лексем на позначення емоцій та емоційних станів людини” мовний матеріал проаналізовано з погляду його етимологічних витоків, змістової ємності, функціонального навантаження й стилістичних особливостей.

Дослідження ядерних лексем зі значенням “емоції та емоційні стани людини” в староукраїнських текстах XIV–XVI ст. здійснювалося шляхом аналізу як писемних пам’яток цього періоду, так і лексикографічних джерел (етимологічних, історичних, діалектних, тлумачних словників) з метою встановлення найбільш повного корпусу відповідних лексем. Досягнення зазначеної мети нерозривно пов’язане з розкриттям ключових аспектів розуміння таких психологічних явищ, як емоції та емоційні стани людини.

Ядерну зону репрезентують одинадцять лексем (іменники *радість*, *страхъ*, *боязнь*, *гнѣвъ*, *горе*, *соромота*, *покаяніє* та дієслова *радоватися*, *боятися*, *презирати*, *дивитися*) на позначення емоцій та емоційних станів людини, які вирізняються високою частотою вживання та широким діапазоном функціонування в різних за стилями й жанрами текстах (ділових, конфесійних, ораторсько-проповідницьких, житійно-повістевих, художніх тощо). Змістова ємність, функціональне навантаження та стилістична нейтральність виявлених мовних одиниць дають змогу закріпити за ними статус ядерних конститuentів лексико-семантичного поля “емоції та емоційні стани людини”. Лексем на позначення зацікавлення не зафіксовано, а також встановлено відсутність ядерного конститuenta серед групи слів на позначення відрази, огиди.

Ядерні одиниці на позначення емоцій та емоційних станів людини зводяться переважно до індоєвропейських праформ. Прикметно, що спостереження за зовнішнім світом відіграло важливу роль у процесі номінації явищ, пов’язаних із внутрішнім світом людини, її емоційною сферою. Переважна більшість найменувань на позначення емоцій та емоційних станів людини виникала шляхом метонімічного перенесення за узагальненою схемою “предмет або ситуація” → “емоційне переживання” (*радість*, *страхъ*, *боязнь*, *горе*, *соромота* тощо).

У процесі встановлення семантичного обсягу ядерних лексем на позначення емоцій та емоційних станів людини важливе значення відіграє контекстуальне оточення, оскільки аналіз синтагматичних зв’язків слів сприяє більш повній реконструкції семантичного обсягу мовних одиниць. Найчастотнішими виявилися поєднання аналізованих іменників із прикметниками, зокрема, прикметниковими конкретизаторами *Божий*, *Господній* (“*радістий неизреченных* насладити” – 1599–1600, “Книжка” І. Вишенського; “а (з) *болзню бѣзю* присмотри(м)са пи(л)но” – 1587, “Ключ царства небесного” Г. Смотрицького) та дієсловами (“*королю Жикгимонту радість вчинил*” – *1515, Волинський короткий літопис; “*вНиди в радість* г(с)а своєю” – др. п. XIV, Кам’янка-Струмилівське Євангеліє 1411 р.).

Усі ядерні конститuentи, крім дієслова *презирати*, починають функціонувати з XIV ст. Лише лексема *презирати* з’являється в досліджуваних текстах з XV ст. Слід зазначити, що деякі лексеми на позначення емоцій та емоційних станів людини не зафіксовані (або зафіксовані як пізніші утворення)

реєстровою частиною Словника староукраїнської мови XIV–XV ст., хоча, як показують результати дослідження, вони виявляють своєрідну активність у зазначений період. Так, у Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст. не зафіксовані слова *дивитися* й *покаяніє*, однак аналіз пам'яток зазначеного часового відтинку вказує на те, що ці лексеми вживаються з XIV ст. (у текстах ділового спрямування – з XV ст.). За Словником староукраїнської мови XIV–XV ст., перша фіксація лексем *боязнь*, *гнѣвъ*, *соромота* належить до XV ст., хоча, як свідчить дослідження староукраїнських писемних джерел, вони функціонували ще в XIV ст. Частота вживання ядерних конститuentів у різні хронологічні періоди відрізняється: найвища функціональна активність припадає на XVI ст.

Ядерні лексеми на позначення емоцій та емоційних станів людини утворюють розвинену, історично сформовану сукупність слів і характеризуються активним уживанням, багатством семантичної наповненості, поліфункціональністю. Досліджувані мовні одиниці з певними фонетико-орфографічними й семантичними модифікаціями збереглися в сучасній українській мові. В окремих випадках простежується звуження лексичних значень або втрата семантичних відтінків, притаманних православно-християнському дискурсу, що, вочевидь, пов'язано зі зміною світоглядної парадигми сучасних лінгвоносіїв.

У четвертому розділі “Семантико-стилістичні особливості периферійних лексем на позначення емоцій та емоційних станів людини” простежено семантичний розвиток лексем з урахуванням етимологічних витоків, відтворено семантичну структуру слів у XIV–XVI ст., з'ясовано функціональний статус мовних одиниць.

Периферійну зону репрезентують 196 лексем, які відзначаються невисокою частотою вживання, відносно простою семантичною структурою, показовою валентністю. Найменш на позначення збудження, роздратування зафіксовано 48; хвилювання, тривоги, неспокою – 38; збентеження, сором'язливості – 36; смутку, туги – 32; радості, задоволення – 16; здивування – 12; зневаги – 6; каяття – 4; відрази, огиди – 4. Лексем на позначення зацікавлення не виявлено. До периферійного шару належить 45 % лексем праслов'янського походження з індоєвропейською генезою. Церковнослов'янізмів, незважаючи на активне поширення культової релігійної літератури, зафіксовано мало (*злюбний*, *злопомнѣніє*, *злоумыслиє*, *злонравіє*, *зловѣриє* тощо), що, очевидно, зумовлено новою перекладацькою концепцією, відповідно до якої необхідно було не лише гарантувати максимально точний переклад тексту, а й забезпечити доступність його змісту шляхом залучення живої народної мови.

Периферійні конститuentи доволі нерівномірно представлені в староукраїнських пам'ятках XIV–XVI ст. Найбільшу кількість слів зафіксовано в текстах XVI ст., що пов'язано, по-перше, зі значною кількістю похідних утворень, наявних у творах І. Вишенського, Г. Смотрицького, Х. Фіلالета та ін., а по-друге, із процесом запозичення іншомовних одиниць, який особливо актуалізувався в період інтенсивного польськомовного впливу

на українську літературно-писемну традицію. Для порівняння наводимо кількісні показники, отримані в результаті дослідження: у текстах XIV ст. вжито 38 лексем, XV ст. – також 38 слів, а XVI ст. – 121 мовну одиницю. Серед зафіксованих назв перевагу мають іменники й дієслова, значно рідше трапляються прикметники.

Вивчення семантичної структури периферійних конститuentів показало, що слова, пов'язані спільним значенням, відрізнялися за конотативним, емоційно-оцінним або стилістичним навантаженням. Виявлені периферійні одиниці в межах лексико-семантичних груп репрезентують різний рівень вираження емоційного стану людини. Наприклад, у синонімічній групі *гнѣвъ* → *озлобленіє* → *злость* → *васнь* → *ярость* → *окрутенство* → *жестосердіє*, у якій домінуючою одиницею виступає нейтральна за своїм значенням ядерна лексема *гнѣвъ*, кожне наступне слово виявляє більший ступінь вираження ознаки. Якщо іменник *озлобленіє* вживається із семантикою “злість, роздратування”, якій притаманний низький ступінь градуальної ознаки (градосема ‘злегка’), то композит *жестосердіє* функціонує зі значенням “безсердечність, безжалісність”, якому властивий високий ступінь градуальної ознаки (градосема ‘дуже’).

Співіснування, на перший погляд, дуже близьких за лексичним значенням слів, яких чимало зафіксовано в староукраїнських текстах, було здебільшого зумовлено їхніми стилістичними можливостями в досліджуваній період. Зокрема, функціонування лексем *соромъ* і *встыдъ* зі спільним значенням “почуття сильного збентеження” відрізняється за сферою вживання: іменник *соромъ* фігурує як у творах православно-християнського спрямування, так і в актових матеріалах, а номінатив *встыдъ* не виходить за межі конфесійної літератури.

Збагачення периферійного шару слів відбувається також за рахунок появи назв-композитів (*богобоязливый, гнѣвояростный, звѣролютство, злопомнѣніє, зловѣриє, братоненавидѣніє, жестосердіє*), які виникають шляхом семантичної конденсації окремих компонентів усталених словосполучень. Аналіз фактичного матеріалу вказує на те, що композитні утворення мають значно глибшу семантику та виразнішу функціонально-стилістичну маркованість. Характерною особливістю периферійної зони є значна кількість похідних (переважно складних за будовою) лінгвоодиниць, окремі з яких епізодично трапляються в староукраїнських джерелах. Так, реверберованими є слова *увеселити, забавливати, страшливий, устрашеніє, опасеніє, поопасатися, озлобленіє, вѣскорбитися* тощо. Привертає увагу той факт, що деякі мовні одиниці з'являються лише в полемічних творах І. Вишенського (*гнѣвояростный, звѣролютство, скруха*), Х. Філалета (*зганити, приганити, невстыдливість, трвожитися, утрапенье*) та ін.: “Або ест у диавола *скруха* и *убозство*” – 1599–1600, “Книжка” І. Вишенського; “*утрапенье* его, яко *выгнанца*, привело” – 1597–1599, “Апокрисисъ” Х. Філалета; “хотя *обрадовати* и *увеселити* сына своего, *тѣшачи* его, абы не плакаль”, 1580 – “Списаніє противъ люторовъ”.

У процесі становлення сучасної української мови було втрачено близько 40 % периферійних лексем на позначення емоцій та емоційних станів людини, зафіксованих у староукраїнських текстах XIV–XVI ст. Насамперед зникли слова, значення яких дублювали семантику ядерних конститuentів або збігалися зі значеннями інших периферійних лексем. Деякі втрачені лінгвоодиниці мали складну словотвірну будову.

У **висновках** узагальнено теоретичні та практичні результати дослідження.

Реконструкція лінгвофонду давніх писемних джерел вимагає орієнтації на мовну свідомість середньовічного суспільства, а не на сучасну мовну норму з притаманними їй регламентованістю й кодифікованістю. Дослідження українського вокабуляра в лінгвокультурному контексті XIV–XVI ст. актуалізувало питання доцільності вживання терміна “літературна мова”. Найбільш мотивованим для номінації української мовної традиції досліджуваного історичного періоду вважаємо термін “літературно-писемна мова”.

Відтворення семантичної історії слів на позначення емоцій та емоційних станів людини XIV–XVI ст. спричинило потребу пошуку відповідних методів і форм аналізу. Широкий діапазон і семантична ємність лексичного матеріалу зумовили залучення теоретичних і практичних розвідок із польової лінгвістики. Антропологічна спрямованість семантики лексем зумовила апеляцію до наукових розвідок із психології, які слугували теоретичним підґрунтям для інвентаризації виявлених лінгвоодиниць.

Лексико-семантичне поле “емоції та емоційні стани людини” налічує 207 мовних одиниць, має чітко організовану структуру, складається з дев’яти лексико-семантичних груп, а саме: “радість, задоволення”, “хвилювання, тривога, неспокій”, “нервове збудження, роздратування”, “смуток, туга”, “збентеження, сором’язливість”, “зневага”, “здивування”, “каяття”, “відраза, огида”. П’ять відсотків лексем, що входять до лексико-семантичного поля, є ядерними компонентами, дев’яносто п’ять відсотків – периферійними. Реверберованих лексем близько п’ятнадцяти відсотків. Найуживанішими є дієслова, дещо рідше використовуються іменники, найменшою функціональністю відзначаються прикметники.

Диференційною ознакою лексем, що належать до ядерного шару окресленого лексико-семантичного поля, є переважно праслов’янська етимологія з індоєвропейською генезою (*радість, страхъ, боязнь, горе* та ін.). Натомість периферійний ярус характеризується гетерогенним складом, зокрема одночасним співіснуванням автохтонних (*гроза, гнѣваньє, ярость, печаль, жаль, соромъ* тощо) і чужомовних (*васнь, храпъ, попудливость, округенство* тощо) одиниць. Зауважимо, що предметом запозичення в староукраїнських текстах слугували не тільки лексеми на позначення нових реалій об’єктивної дійсності, а й семантичні аналоги наявних у мові слів.

Засвідчені староукраїнськими пам’ятками XIV–XVI ст. лексеми на позначення емоцій та емоційних станів успадковані з праслов’янського лексичного фонду. Загалом вони зберігають притаманні їм у давньоруській мовній традиції семантичні характеристики й функціонально-стилістичне

навантаження. Однак інколи, здебільшого в ядерних номінативах, засвідчуємо модифікацію властивого їм семантичного наповнення, зокрема перегруповання в межах семантичної структури окремих значень або відтінків значень, спричинене розширенням функціональних можливостей відповідних мовних одиниць.

Історичне формування лексичних значень досліджуваних лінгвоодиниць на позначення емоцій та емоційних станів людини відбувалося згідно із загальними законами мовного розвитку за узагальненою схемою “конкретне, матеріальне” → “абстрактне, психічне”. Семантична структура лексем доволі часто демонструє симбіоз кількох лексико-семантичних відтінків. Нерідко репрезентанти аналізованої групи слів виявляють значеннєву тотожність, вступаючи у відношення часткової (*стахъ – боязнь, гроза, оужасъ* тощо) або повної синонімії (*гнѣвъ – васнь* тощо).

Характерною рисою більшості периферійних компонентів лексики на позначення емоцій та емоційних станів людини є виразна стилістична маркованість, що дає підстави говорити про обмежені функціонально-стилістичні можливості цього розряду лексем у староукраїнських писемних джерелах XIV–XVI ст. Ядерні одиниці виявляють стилістичну нейтральність, завдяки чому були використані в словнику “Лезись” Лаврентія Зизанія для тлумачення значень інших слів на позначення емоцій та емоційних станів людини.

Аналізовані лексеми на позначення емоцій та емоційних станів людини не завжди входять до реєстрової частини Словника староукраїнської мови XIV–XV ст. або ж фіксуються як пізніші утворення. Однак результати дослідження вказують на те, що в зазначений історичний період ці лінгвоодиниці виявляли певну продуктивність: якщо в пам’ятках XIV–XV ст. відповідна категорія слів представлена скромно, що зумовлено юридичним спрямуванням наявних текстових реалізацій, то пам’ятки XVI ст. демонструють помітну активність окресленого розряду слів. Зіставлення лексикографічних даних із фактами, виявленими в староукраїнських писемних пам’ятках, дозволило зробити низку уточнень щодо нижньої хронологічної межі фіксації й значеннєвого обсягу окремих мовних одиниць, а також кількісного наповнення досліджуваного корпусу назв.

Спостереження за семантичним наповненням зафіксованої пам’ятками емоційної лексики в сучасному мовленнєвому просторі демонструє еволюцію її семантичної структури, передусім процеси звуження (*боязнь, гнів, презирство*), розширення (*страх, сором*), переінтеграції (*гроза*) значеннєвого вмісту, що, очевидно, зумовлено дією інтралінгвальних та екстралінгвальних чинників.

Із часом було втрачено 38 % аналізованих лексем. Ядерні лінгвоодиниці не лише не припинили свого функціонування, а й збереглися у вжитку сучасних мовців без помітних семантичних зрушень. Периферійні лексеми, що дублювали значення ядерних конститuentів, мали ідентичні відповідники серед периферійних лексем або відзначалися складною словотвірною будовою, не стали надбанням сучасного узусу й вийшли зі слововжитку. Тільки незначна частина таких периферійних лексем збереглася й продовжує функціонувати в діалектах.

Результати дослідження свідчать про те, що лексика на позначення емоцій та емоційних станів людини є органічною частиною писемних пам'яток XIV–XVI ст. Реконструкція лексико-семантичного поля “емоції та емоційні стани людини” на основі староукраїнських джерел XIV–XVI ст. дає цінний матеріал з історії мови давнього періоду й розкриває нові перспективи для дослідження мовної свідомості людей того часу.

Основні положення дисертації відображено в публікаціях:

Статті в наукових фахових виданнях України:

1. Ковалюк О. К. Іменник *гнѣвъ* у писемних пам'ятках староукраїнської мови XIV–XVI ст.: функціонально-стилістичний аспект / О. К. Ковалюк // Наук. вісник кафедри ЮНЕСКО Київського національного лінгвістичного університету. – Серія : Філологія. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2017. – Вип. 35. – С. 274–281.
2. Ковалюк О. К. Історико-лінгвістичний аналіз синонімічних субстантивів на позначення емоційного стану хвилювання в староукраїнських писемних пам'ятках XIV–XVI ст. / О. К. Ковалюк // Наук. записки. – Серія : Філологічні науки. – Кропивницький : Видавець Лисенко В. Ф., 2017. – Вип. 154. – С. 532–539.
3. Ковалюк О. К. Пошук критеріїв формування лексико-семантичного поля “позначення емоційного стану” / О. К. Ковалюк // Мова і культура. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015. – Вип. 18. – Т. II (177). – С. 114–119.

Статті в наукових фахових виданнях України, які входять до міжнародних наукометричних баз даних:

4. Ковалюк О. К. Мова українських писемних пам'яток XIV–XVI ст. у термінологічному висвітленні / О. К. Ковалюк // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах. – К. : НАУ, 2018. – Вип. 37. – С. 19–25.
5. Ковалюк О. К. Позитивно конотована лексика на позначення емоційного стану людини в староукраїнських пам'ятках XIV–XVI ст. (на прикладі лексем із коренем *-рад-*) / О. К. Ковалюк // Наук. праці / Чорном. нац. ун-т ім. Петра Могили; ред. кол.: Н. П. Матвєєва (голова) [та ін.]. – Миколаїв, 2017. – Т. 294. – Вип. 282. – С. 44–48.
6. Ковалюк О. К. Синонімія та варіативність лексем XIV–XVI ст. на позначення емоцій та емоційних станів людини / О. К. Ковалюк // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах. – К. : НАУ, 2019. – Вип. 39. – С. 18–23.

Статті в іноземних періодичних, наукових виданнях:

7. Ковалюк О. К. Окремі тенденції розвитку лексики на позначення емоцій та емоційних станів людини в українській мові XIV–XVI ст. / О. К. Ковалюк //

Topical Issues of the Development of Modern Science. – Sofia ; Bulgaria : Publishing House “ACCENT”, 2020. – P. 395–401.

8. Kovaliuk O. Borrowed token denoting the emotional state of nervous excitement in the old Ukrainian language of XIV–XVI centuries / O. Kovaliuk // Modern Science. – Praha : Nemoros. – 2017. – № 5. – P. 151–159. ISSN 2336-498 X.

Статті, які додатково відображають наукові результати дисертації:

9. Ковалюк О. К. Презентація лексичного матеріалу в іноземній аудиторії і питання структури значення слова / О. К. Ковалюк // Світові виміри освітніх тенденцій: науково-методичні проблеми мовної підготовки іноземних громадян : матеріали XIII Міжнар. наук.-практ. конф., 24 квітня 2020 р. – К. : Вид-во НАУ, 2020. – С. 50–53.

10. Ковалюк О. К. Системна організація лексем і робота в іноземній аудиторії / О. К. Ковалюк // Світові виміри освітніх тенденцій: науково-методичні проблеми мовної підготовки іноземних громадян : матеріали XII Міжнар. наук.-практ. конф., 18 квітня 2019 р. – К. : НАУ, 2019. – С. 51–53.

11. Ковалюк О. К. Тлумачення лексичного значення слова в іноземній аудиторії / О. К. Ковалюк // Науково-методичні проблеми мовної підготовки іноземних громадян : матеріали XI Міжнар. наук.-практ. конф., 24–25 квітня 2018 р. – К. : НАУ, 2018. – С. 43–44.

АНОТАЦІЯ

Ковалюк О. К. Лексика на позначення емоцій та емоційних станів людини в українській мові XIV–XVI століть. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. – Київ, 2020.

У дисертації здійснено комплексне історико-лінгвістичне дослідження семантичних та функціонально-стилістичних особливостей лексем XIV–XVI ст. на позначення емоцій та емоційних станів людини. Проаналізовано поняттєво-категоріальний апарат дослідження, подано огляд рукописних та друкованих писемних пам’яток зазначеного періоду, висвітлено роль мовотворчої діяльності давніх авторів у процесі становлення та розвитку української мови XIV–XVI ст., з’ясовано значення міжмовних контактів для формування словникового фонду. Розглянуто теоретико-методологічні аспекти історико-лінгвістичних досліджень, основні принципи й підходи до вивчення мовних одиниць на позначення емоцій та емоційних станів людини, центральні положення структурної організації лексики, семантичні процеси, які мали місце в зазначений період. Окрему увагу приділено лексичній синонімії та стилістичним фігурам. Уточнено етимологічні витоки, змістову ємність, функціональне навантаження й стилістичні характеристики мовних одиниць.

Репрезентовано лінгвоодиниці, що відзначаються крайньою епізодичністю, тобто реверберовані; у староукраїнських писемних пам'ятках XIV–XVI ст. виявлено лексеми, які не потрапили до реєстрової частини історичних словників.

Ключові слова: позначення емоцій, іменник, прикметник, дієслово, лексико-семантична група, семантична структура слова, реверберація, староукраїнські писемні пам'ятки XIV–XVI ст.

АННОТАЦІЯ

Ковалюк О. К. Лексика, обозначающая эмоции и эмоциональные состояния человека в украинском языке XIV–XVI вв. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Институт языкознания имени А. А. Потебни НАН Украины. – Киев, 2020.

В диссертации осуществлено комплексное историко-лингвистическое исследование семантических и функционально-стилистических особенностей лексем XIV–XVI вв., обозначающих эмоции и эмоциональные состояния человека. Проанализированы центральные положения структурной организации лексики и семантические процессы, которые имели место в указанный период, определено значение межъязыковых контактов. Впервые на основе анализа письменных памятников реконструирован корпус лексико-семантического поля “эмоции и эмоциональные состояния человека”, которое состоит из девяти лексико-семантических групп. Выявлены лексемы, не зафиксированные в Словаре староукраинского языка XIV–XV вв.; уточнена первая фиксация ряда слов; особое внимание уделено реверберованным единицам. Семантическое развитие большинства наименований происходило по обобщенной схеме “предмет или ситуация” → “эмоциональное переживание”. Ядерные слова сводятся в основном к индоевропейским праформам. Каждая вторая периферийная лексема имеет праславянское происхождение с индоевропейским генезисом. Обогащение периферийного слоя происходило благодаря образованию композитов. Значительное количество периферийных единиц “привязано” к одной сфере применения или к произведениям одного автора.

Ключевые слова: обозначение эмоций, существительное, прилагательное, глагол, лексико-семантическая группа, семантическая структура слова, реверберация, староукраинские письменные памятники XIV–XVI вв.

ABSTRACT

Kovaliuk O. K. Vocabulary to denote human emotions and emotional states in the Ukrainian language of the XIV–XVI centuries. – Manuscript.

A thesis for a Candidate of Philological Sciences degree in the specialty 10.02.01 –The Ukrainian Language. – National Aviation University, O. O. Potebnya Institute of Linguistics, the National Academy of Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2020.

Thesis provides a comprehensive historical and linguistic study of the semantic and functional stylistic features of the lexical items denoting human emotions and emotional states in written artifacts of the Ukrainian language of the XIV–XVI centuries. The analysis performed of the conceptual and categorical study instrument, a review provided of handwritten and printed written artifacts for the specified period, the role highlighted of ancient authors in the formation and development of the Ukrainian language of the XIV–XVI centuries. The theoretical and methodological aspects analyzed of historical linguistic studies, the basic principles and approaches characterized relevant to the study of linguistic units denoting human emotions and emotional states, central provisions considered of structural vocabulary organization, semantic processes described, which occurred within the specified period. The importance defined of interlanguage contacts to develop the Ukrainian vocabulary of the XIV–XVI centuries.

In the process of establishing the semantic scope of core lexical items for the denomination of human emotions and emotional states we noticed the modification of semantic content implying the regrouping within the semantic structure of individual meanings or shades of meanings. The semantic structure of a large number of words quite often demonstrated a symbiosis of several lexical-semantic shades. The contextual environment played an important role, which made it possible to trace the syntagmatic word links, the analysis of which contributed to a more complete reconstruction of the linguistic units' semantic scope. The most frequent were the combinations of the analysed lexical items with adjectives and verbs.

For the first time, based on written artifacts analysis, the body reconstructed of the lexical-semantic area “human emotions and emotional states” (207 nouns, adjectives, and verbs), which has a clear structure and consists of 9 lexical-semantic groups (“joy, pleasure”, “worry, anxiety, disturbance”, “nervous excitement, irritation”, “sadness, anxiety”, “embarrassment, shyness”, “neglect”, “surprise”, “repentance”, “aversion”). The lexical items found in the written artefacts of the XIV–XVI centuries not recorded in the Dictionary of the Old Ukrainian Language of the XIV–XV centuries; special attention paid to studying the extremely episodic words, that is, reverbed; first record clarified of a train of words. Reference to the lexical item etymological sources showed that the core units (11 units) are reduced mainly to the Indo-European protoforms. Most naming units emerged through a metonymic transfer according to the generalized scheme “subject or situation” → “emotional experience”. The peripheral zone is numerous (196 lexical items); peripheral layer enrichment occurred largely due to compounds formation. Every second peripheral lexical item (45 %) is of a Common Slavic origin with an Indo-European genesis. Old Church Slavonic items, despite the active dissemination

of the hieratic religious literature, make up a narrow sector of the field, which is obviously due to the translation concept. A significant number of lexical items “tied” to a single application sphere (religious, business, artistic, etc.) or a single author’s works. A large number of reverbed words was identified, which could be a result of loss of a considerable part of the written sources of the XIV–XVI centuries.

After the XVI century, the Ukrainian language lost about 40% of the peripheral lexical items for the denomination of human emotions and emotional states, recorded in the Old Ukrainian texts of the XIV–XVI centuries. First, the words disappeared, the meaning of which duplicated the core constituents semantics or matched with the meanings of other peripheral lexical items. Some of the lost linguistic units had a complex word-forming structure.

Analysis of stylistic peculiarities of the vocabulary for the denomination of human emotions and emotional states showed that the ancient authors actively used the tautological constructions and amplification techniques. The stylistic figures, which fully corresponded to the stylistic canons of that time written tradition, were used in the texts of polemical, scientific and confessional areas, first of all, when it was necessary to detail the qualities of someone or something, to reveal certain processes more deeper and to present their comprehensive characteristics.

The results of the historical-linguistic study show that the vocabulary for the denomination of human emotions and emotional states is an organic component of ancient Ukrainian written artefacts of the XIV–XVI centuries. Reconstruction of the lexical-semantic field “human emotions and emotional states” based on the old Ukrainian sources of the XIV–XVI centuries provides valuable material on the history of ancient language and opens new perspectives for the study of linguistic consciousness of that time people.

Keywords: denomination of emotions, noun, adjective, verb, lexical-semantic group, semantic word structure, reverberation, old Ukrainian written artefacts of the XIV–XVI centuries.

Підписано до друку 13.10.2020 р.
Формат 60 x 84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура «Тип Таймс».
Обл.-вид. арк. 1,42. Наклад 150 прим. Зам. № 2007.

Видавничий дім Дмитра Бураго
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 2212 від 13.06.2005 р.
Тел./факс: (044) 238-64-47, 238-64-49; e-mail: info@burago.com.ua
www.burago.com.ua
Адреса для листування: 04080, м. Київ-80, а/с 41